

К.А. Гордіца

**РОЛЬ ДЕРЖАВНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА У РОЗВИТКУ
СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД
1920–1980-х років**

Стаття присвячена ретроспективному аналізу соціальних аспектів господарювання держави як колективного підприємця. Розглянуто особливості реалізації соціальної функції державного підприємництва на етапах становлення, активного функціонування та деструкції мобілізаційної економіки. Узагальнено історичний досвід впровадження заходів соціальної політики держави та охарактеризовано відповідні зрушення, що сталися в соціальній сфері України у 1920–1980-х роках.

Ключові слова: історія підприємництва, державне підприємство, соціальна сфера, соціальна політика, соціальний розвиток.

Постановка проблеми. Державне підприємство є невід'ємною складовою будь-якої сучасної ринкової економіки, заснованої на принципі плюралізму форм власності. Існуючи в більших або менших масштабах, воно виконує, попри певну специфіку, всі основні функції приватного підприємства – організаційну, виробничу, інноваційну, соціальну та ін. Оцінити результативність підприємницької діяльності держави, зокрема в аспекті її впливу на соціальний розвиток, важливо не лише задля виявлення її позитивного потенціалу в названій сфері, але й через необхідність урахування можливих ризиків, пов'язаних із певними соціальними стратегіями держави як колективного підприємця. Широкі можливості для такої оцінки надає нам як зарубіжний, так і власний історичний досвід, зокрема період 1920–1980-х років, коли саме державний сектор економіки відіграв провідну роль у соціально-економічному розвитку нашої країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізу питань еволюції вітчизняного підприємства та його впливу на розвиток соціальної сфери присвятили свої публікації Т. Боднарчук [3],

О. Козак [11], О. Кудласевич [12], Т. Лазанська [15], М. Слабошпицький [26], деякі інші сучасні дослідники. Проте їхні розвідки стосуються лише приватних підприємств; між тим підприємницька діяльність держави залишилася поза увагою науковців. Інституційні аспекти соціального розвитку України в різні історичні періоди розглянуто, серед іншого, в колективній монографії «Еволюція ринкових інститутів в Україні» [6] та статті В. Небрат [22].

Мета статті. Зважаючи на зазначене, автор статті вважає доцільним узагальнити досвід господарювання держави як колективного підприємця в частині реалізації соціальної функції підприємства та охарактеризувати зрушення, що сталися внаслідок цієї діяльності в соціальній сфері України у 1920–1980-х роках.

Виклад основного матеріалу. Основним способом реалізації соціальної функції вітчизняного підприємства напередодні розгляданого історичного періоду були переважно традиції доброчинності, благодійництва й меценатства, що склалися в українському суспільстві у XIX та на початку XX ст. в умовах становлення ринкової економіки. Однак у результаті інституційного зламу 1917–1920 рр. та стрімкого переходу до принципово іншої системи організації суспільного виробництва ці традиції практично зникають. Масова націоналізація, що охопила найважливіші галузі промисловості, супроводжувалась створенням системи жорсткого централізованого управління і фінансового контролю діяльності підприємств, яка не передбачала несанкціонованого витрачання ними коштів на соціальні потреби.

В умовах товарного голоду, викликаного інфляцією та спадом виробництва, уряд був змушений перейти до прямого натурального розподілу продовольства та предметів першої необхідності, що проводився за класовою ознакою відповідно до певних норм, визначених окремо для кожної соціальної категорії населення. У квітні 1920 р. було прийнято декрет РНК УРСР про єдиний трудовий пайок у містах і промислових центрах республіки і запроваджено систему бронювання продовольства, що мало забезпечити раціональний розподіл наявних ресурсів. При цьому вищу норму отримували робітники великих підприємств, насамперед важкої індустрії та кам'яновугільної промисловості [8, с. 67]. Фактично це означало, що принцип доброчинності, з його індивідуально-особистісним підходом, характерний для приватного підприємства, був повністю заміщений утилітарним прин-

ципом цільового розподілу соціальних благ, спрямованого насамперед на якнайшвидше відновлення роботи промисловості. Крім того, в умовах мілітаризації виробництва широко застосовувалися такі заходи як загальна трудова повинність, використання так званих «трудова армія», примусове закріплення робітників та службовців за підприємствами й установами тощо.

Вагомим підтвердженням неефективності соціально-економічної політики держави у період «воєнного комунізму» стало ускладнення становища з робітничими кадрами у промисловості. Кількість робітників суттєво скоротилася, зокрема через відтік до села та у кустарну промисловість, знизився їхній загальний професійний рівень, що негативно позначилося на продуктивності праці та виробничій діяльності підприємств. Так, у 1921/22 р. у фабрично-заводській промисловості Української РСР налічувалось 219,9 тис. працівників, порівняно з 494,1 тис. у 1912 р. [23, с. 62].

З метою відновлення кадрового потенціалу державних підприємств, поліпшення його кількісних та якісних характеристик, закріплення кадрів на промислових підприємствах радянський уряд на початку 1920-х років вживає заходи, спрямовані на поступове підвищення заробітної плати, стимулювання особистої матеріальної зацікавленості працівників у високих результатах праці. Для цього було ліквідовано натуральну оплату праці та карткову систему, що не враховували відмінності у кваліфікації кадрів; заробітна плата робітників у 1925 р. зросла порівняно з 1922 р. у 2,5 рази, що складало близько 90% довоєнного рівня [2, с. 50].

Після переходу до НЕП було скасовано трудові мобілізації та постійні надурочні роботи; комплектація робітничих кадрів була переведена на добровільну основу. Водночас було запроваджено восьмигодинний робочий день, відпустки, страхування на випадок хвороби, допомогу безробітним тощо. Завдяки цим заходам плинність кадрів у промисловості зменшилась, більшість робітників протягом 1922–1925 рр. повернулись до своїх робочих місць. Як результат, чисельність робітників у фабрично-заводській промисловості УРСР зросла з 219,9 тис. 1921/22 р. у до 496,4 тис. у 1925/26 р. [8, с. 165].

Упродовж 1920-х років соціальна політика держави як колективного підприємця і провідного організатора процесу суспільного виробництва збагачувалась новими заходами, зокрема в ас-

пекті поліпшення умов праці, життя та побуту робітників, і поступово поширювалась не лише на працівників промисловості, а й на інші верстви й категорії населення, насамперед на робітничі родини. Серед цих заходів слід згадати посилення уваги до питань охорони праці та техніки безпеки на виробництві, особливо на підприємствах гірничої та металургійної промисловості Донбасу, де проводилися масові обстеження стану техніки безпеки і вживалися заходи щодо її підвищення [27, с. 100].

Вивільненню жіночої праці та безпосередньому включенню жінок до процесів суспільного будівництва та промислового розвитку сприяла організація державою таких соціальних послуг як фабрики-кухні, громадські їдальні та пральні, дитячі ясла й садки тощо. Значну увагу було приділено вирішенню житлових проблем трудівників у містах, що відбувалося не лише шляхом їх розселення у комунальні квартири, створені переважно з приміщень, конфіскованих у колишніх власників доходних будинків, а й шляхом відбудови зруйнованого та створення нового житлового фонду. Останнє засвідчують цифри приросту в Україні обсягів державного будівництва житлової площі, що складала у 1923 р. – 39,7 тис. кв.м, у 1924 р. – 45,9 тис. кв.м, а у 1925 р. – вже 144,8 тис. кв.м [8, с. 204]; за п'ять років (з 1923 по 1928 рр.) загальна площа міського житлового фонду зросла з 30011 тис. кв.м до 31937 тис. кв.м, збільшившись майже на 2 млн кв.м [18, с. 537].

Капітальне будівництво у містах супроводжувалось налагодженням безперебійної роботи та подальшим розвитком комунального господарства, зокрема зростанням обсягів електро- та водопостачання населення завдяки збільшенню потужності комунальних електростанцій та подовженню водопровідної мережі; поліпшенням трамвайного господарства – збільшенням парку рухомого складу, розширенням міської електромережі тощо. На ці потреби місцеві органи влади спрямовували значну частину коштів своїх бюджетів: у Дніпропетровську на комунальне господарство витрачалось 55% бюджетних коштів, в Одесі – 58%, у Конотопі – 64% [27, с. 101].

Докорінних змін зазнала система медичного обслуговування. У межах прийнятої урядом на початку 1920-х років науково обґрунтованої програми з охорони здоров'я трудящих держава вживала широкі заходи щодо санітарного оздоровлення міст, зниження епідемічних загроз, боротьби з соціальними захворюваннями, забезпечення населення кваліфікованою медичною

допомогою. Був запроваджений принцип безоплатності медичного обслуговування, державні асигнування на охорону здоров'я за року в рік зростали і в 1924/25 р. перевищили довоєнний рівень у 4 рази [8, с. 205].

Значну увагу держава приділяла організації професійної підготовки виробничих кадрів. Це стало можливим завдяки створенню в Україні системи народної освіти, розширенню мережі трудових шкіл, цілеспрямованих зусиль, спрямованих на ліквідацію неписьменності та боротьбу з малописьменністю, запровадженню в 1924 р. загального початкового навчання. Наприкінці відбудовного періоду в республіці налічувалося вже 17500 загальноосвітніх шкіл, у яких навчалося 2,1 млн учнів [25, с. 267]. Велика робота проводилась у напрямі забезпечення шкіл кваліфікованими вчительськими кадрами.

На цій основі було створено мережу середніх професійно-технічних учбових закладів – шкіл фабрично-заводського навчання і різноманітних курсів підготовки та перепідготовки висококваліфікованих робітників: механіків, слюсарів, трактористів, котельників, ливарників, машиністів та ін. У 1929 р. в Україні налічувалося більш як 150 подібних курсів, а фабзавучами у 1928/29 р. було випущено понад 12 тис. кваліфікованих робітників [27, с. 175]. Ці навчальні заклади відіграли величезну роль у зміцненні робітничого кадрового потенціалу державних підприємств і поступового зниження, а згодом повної ліквідації безробіття.

Початкові професійні навички й уміння здобували також вихованці дитячих будинків і трудових колоній-комун, створених у системі народної освіти в ході боротьби з дитячою повоєнною безпритульністю. У цих закладах, більшість яких були обладнані гуртожитками, шкільними приміщеннями та виробничими майстернями, діти одержували не лише засоби для існування, а й освіту та виробничу підготовку, необхідну для самостійної трудової діяльності. Всього на кінець 1929 р. в Україні було 234 дитячі будинки, які охоплювали понад 26 тис. безпритульних; при них було організовано 426 виробничих майстерень, серед них 89 металообробних, 99 деревообробних, 23 поліграфічні, 94 кравецькі, 64 шевські [27, с. 152].

Особливе значення для вирішення кадрових проблем державного виробництва в аспекті підготовки кваліфікованих інженерів та керівників підприємств мало становлення вищої освіти. Навчання у вузах стало безкоштовним і доступним для всіх тру-

дящих. Останньому суттєво сприяла організація робітничих факультетів, випускники яких після двох років навчання поповнювали лави студентства, а згодом ставали фахівцями різних галузей народного господарства. У 1921 р. в УСРР налічувалося 12, а в 1925 р. вже понад 30 робітфаків, у яких навчалося близько 7,5 тис. майбутніх спеціалістів [30, с. 36].

Відповідно до збільшення кадрових потреб народного господарства кількість вищих та середніх навчальних закладів в Україні невпинно зростала: на кінець відбудовного періоду в республіці працювало 35 вузів (у тому числі 4 індустріально-технічних, 7 сільськогосподарських, 3 соціально-економічних, 12 педагогічних, 5 медичних, 4 художніх) і 145 технікумів, у яких навчалося понад 52 тис. чол. [8, с. 207]. Одночасно державними органами освіти та місцевою владою проводилась наполеглива робота у напрямі підвищення рівня забезпечення вітчизняного студентства стипендіями та гуртожитками, поліпшення умов їх навчання та побуту [27, с. 169–170].

Важливу роль у популяризації освіти в народних масах та підвищенні їхнього загального культурного рівня відіграло розгортання мережі бібліотек і забезпечення їх необхідними книжковими фондами. Поряд із Книжковою палатою республіки, двома центральними бібліотеками в Києві та Харкові, 41 окружною, 605 районними та тисячами сільських бібліотек у системі освіти УСРР у 1926–1929-х роках було створено систему пересувних бібліотек; крім того, профспілками було організовано добре обладнані бібліотеки в робітничих клубах і безпосередньо на промислових підприємствах. За ці роки загальна кількість бібліотек у республіці збільшилась у півтора рази і досягла 9375, у тому числі 2261 міських і 7114 сільських [18, с. 562].

Поряд із тим, у кадровій політиці держави існувало чимало недоліків, зокрема пов'язаних із недостатньо ефективним використанням наявних трудових ресурсів. Так, в умовах постійного дефіциту кваліфікованих фахівців було визнано доцільним використання на виробництві так званих «буржуазних спеціалістів», які здобули професійну освіту і практичний досвід у дореволюційні часи. Але у поєднанні з класовим принципом підбору керівних кадрів, відповідно до якого на командні пости в усіх галузях народного господарства висувались майже винятково представники з робітників і селян, це часто призводило до негативного ставлення до таких спеціалістів на підприємствах, недооцінки їх-

ньої ролі, нераціонального використання, створення щодо них атмосфери підозрливості й залякування. Робочий час інженерно-технічних працівників часто витрачався нераціонально, вони були перевантажені канцелярськими та адміністративно-господарськими функціями; траплялись випадки, коли інженери й техніки вузької спеціальності працювали слюсарями та різноробочими. Загалом по Україні у 1928 р. лише 30% усіх інженерів працювали за спеціальністю [27, с. 177].

Тим не менше, попри ці та інші негаразди, що пояснювалися як «хвороби росту», наведені факти засвідчують, що упродовж 1920-х років у нашій країні було закладено підвалини найбільшої на той час у світі державної системи комплексного соціального захисту, що поширювалась не лише на працівників державних підприємств, але й практично на всіх учасників суспільного виробництва. При цьому загальний обсяг соціальних благ і послуг завдяки їхньому масовому характеру суттєво перевищив той рівень благодійництва, що існував у вітчизняному підприємстві у першому десятилітті ХХ ст., і набув таких масштабів, які дозволяють говорити про створення в економіці передумов позитивного зовнішнього ефекту, що проявився під час вирішення завдань прискореної індустріалізації і значною мірою сприяв успішному переходу народного господарства до нового технологічного укладу.

У системі централізованого планового господарства 1930–1950-х років соціальні умови праці й відпочинку працівників державних підприємств визначалися специфічною політикою держави щодо трудових ресурсів, яку можна загалом охарактеризувати як мобілізаційну, оскільки вона здійснювалась у межах мобілізаційної економіки і була спрямована на вирішення поставлених перед нею завдань. Економічним підґрунтям цієї політики виступало, по-перше, монопольне становище держави як виробника переважної більшості видів продукції та дистриб'ютора всіх соціальних благ; по-друге, – державна монополія на ринку праці, що зрештою зумовило двоїстий, суперечливий характер як заходів державної соціальної політики, так і їхніх результатів.

Перш за все слід зазначити, що держава як колективний підприємець і головний споживач ресурсу праці продовжувала докладати наполегливі зусилля, спрямовані на подальше стійке нагромадження людського капіталу та всебічне вдосконалення кадрового потенціалу підприємств шляхом підвищення його кількис-

них та якісних характеристик. Ця тенденція цілком відповідала ідеологічній програмі соціалістичного будівництва, тому досягнення держави на цій ниві широко висвітлювались у вітчизняних публічних, наукових та статистичних виданнях, закладаючи нові стандарти соціального розвитку і небезпідставно слугуючи дороговказом у цій справі для багатьох країн світу.

Найбільших успіхів у цей період було досягнуто у створенні потужної системи загальної та професійної освіти, що готувала кваліфікованих працівників для промисловості та інших галузей народного господарства. Впровадження загального початкового та перехід до обов'язкового семирічного навчання дозволило вже до кінця другої п'ятирічки практично ліквідувати неписьменність і малописьменність, про що свідчать, зокрема, дані перепису населення, згідно з якими у 1939 р. частка письменних серед громадян 9–49 років становила 87,4% [7, с. 88]. Чисельність учнів середніх професійних шкіл з 1928 по 1937 рр. зросла більш як у 5 разів (з 29319 до 159121); школи фабрично-заводського навчання випустили у першій п'ятирічці 74,8 тис. спеціалістів, а у другій – вже 211,3 тис. (у 2,8 разів більше) [13, с. 5, 41, 55]. Завдяки збільшенню терміну навчання у середніх професійних закладах освіти до 1,5–2 років (а по деяких професіях до 3 років) практична і спеціальна підготовка фахівців була суттєво розширена. Прогресувала й система вищої освіти; у 1933 р. було відновлено роботу університетів у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську. Загалом по УРСР у 1937–1938 навчальному році працювало 123 вищих навчальних заклади і 576 технікумів [17, с. 102].

З року в рік поліпшувались умови праці та медичного обслуговування працівників. Так, робочий день було скорочено до 7 годин, а середня тривалість оплачуваних відпусток зросла до 14–15 днів; збільшувались видатки на всі види соціального страхування, у 1932 р. було введено спеціальну допомогу жінкам при народженні дитини. Розширювалась мережа оздоровчих закладів (лікарень, поліклінік, санаторіїв тощо); зокрема, за 5 років (з 1931 по 1935 рр.) кількість ліжок у лікарнях України зросла з 39481 до 67478, тобто в 1,7 рази, а кількість медико-санітарних пунктів і пунктів першої допомоги на заводах, фабриках та шахтах за той самий період збільшилась у 2,3 рази, з 645 до 1515 [18, с. 596, 594].

Поступово покращувались житлові умови працівників, підвищувався рівень обладнання житла водопроводом, централь-

ним опаленням, електричним освітленням тощо. Площа житлового фонду зростала, хоча й не надто швидко: за 5 років, з 1931 по 1935 р., міський житловий фонд збільшився на 12%, з 34811 до 38999 тис. кв.м. Дедалі менша частина працівників промислових підприємств мешкала у бараках: площа останніх на 1 січня 1935 р. становила 890,7 тис. кв.м, або 12,4% усієї житлової площі, тоді як площа житлових будинків – 6319 тис. кв.м, або 87,6%. Проте у великих містах, де були зосереджені значні виробничі потужності, якісного житла бракувало сильніше: площа бараків у Києві становила 16,2%, у Дніпропетровську – 27,4%, у Харкові – 43,5% загальної площі житлового фонду [18, с. 537, 543].

Задля підвищення особистої зацікавленості працівників державних підприємств у досягненні планових показників з кінця 1920-х років у промисловості використовувалась система госпрозрахункового стимулювання, що передбачала задоволення житлових, побутових та культурних потреб працівників за рахунок відрахувань від прибутку. З цією метою у 1931 р. Радою Праці та Оборони було прийнято постанову, згідно з якою 50% понадпланового прибутку залишалось у розпорядженні підприємств і використовувалось на індивідуальне преміювання робітників і службовців, поліпшення їхніх побутових умов тощо. Така політика сприяла формуванню на підприємствах соціальної інфраструктури, орієнтованої на забезпечення припливу робітників у промисловість, їхню адаптацію до нових умов виробництва та прилучення до культури й міського способу життя.

У провідних галузях промисловості розроблялися спеціальні програми забезпечення працівників житлом, медичним обслуговуванням, школами та закладами культури. Головним джерелом фінансування будівництва об'єктів соціальної інфраструктури були цільові централізовані капіталовкладення промислових міністерств і відомств. З 1936 р. на підприємствах було запроваджено Єдиний фонд директора, що формувався з частини прибутку підприємства і був призначений для фінансування будівництва житла для працівників підприємства і створення умов культурно-побутового обслуговування виробничого колективу. У 1955 р. цей фонд був перетворений на Фонд підприємства для поліпшення культурно-побутових умов працівників і вдосконалення виробництва.

З метою подолання нестачі продуктів харчування і товарів широкого вжитку у 1930-і роки на підприємствах було організо-

вано спеціальну систему відділів робітничого постачання (ВРП), що здійснювали торговельне й побутове обслуговування працівників підприємств. У міру їх розвитку на підприємствах почали формуватися підсобні сільськогосподарські відділення та підрозділи побутового обслуговування. На початок 1935 р. їхня частка у роздрібному товарообігу УСРР загалом становила 23,1%, а в промислово розвинених регіонах ще більше – у Дніпропетровській області – 30,3%, у Донецькій – 48,6% [18, с. 348].

Поряд із тим слід визнати, що рівень задоволення навіть елементарних повсякденних потреб переважної більшості робітників і службовців, за винятком відносно невеликої кількості представників керівної партійно-господарської верхівки, залишався дуже низьким. Попри те, що промислове виробництво предметів споживання протягом першої п'ятирічки зростало щороку на 11,8%, індекс фізичного обсягу споживання товарів і послуг робітничими сім'ями у ці роки відобразив його приріст лише у межах 2,2–4,9% на рік [8, с. 301]. І хоча у другій п'ятирічці середньорічна заробітна плата в УРСР підвищилася більш як удвічі – з 1385 крб до 2850 крб [17, с. 112, 113], проте одяг і взуття залишалися надто дорогими для більшості робітників, а розпочате у 1932 р. поступове скасування карткової системи так і не було завершено. Не було задовільно вирішено й житлове питання як важливий чинник залучення робочої сили та мотивації працівників.

Прямим наслідком подальшого зосередження в державному секторі основного виробничого потенціалу країни та посилення процесів централізації державного управління економікою стало відчутне наростання явищ монополізму на ринку праці. У міру становлення мобілізаційної моделі економіки позиції держави як колективного підприємця посилювалися зростанням її ролі як головного розпорядника ресурсами. Фактично на ринку праці склалася ситуація державної монополії на робочі місця, що зумовило формування майже повної залежності найманих працівників від держави. Інституційним підґрунтям цих змін стало, серед іншого, рішення союзного Наркомату праці від 11.10.1930 р. «Про термінове відправлення безробітних на роботу та припинення виплати допомоги по безробіттю», а також низка урядових постанов, спрямованих на зміцнення трудової дисципліни, розширення прав адміністрації підприємств щодо регулювання трудових відносин та ліквідації плинності кадрів [24, с. 8–13, 126, 127, 662–664].

У ці ж роки відбувається поступовий занепад колдоговірних відносин між державою як монопольним працедавцем та виробничими колективами. Колективні договори, що з'явилися в перші роки радянської влади і згодом активно використовувалися в період НЕП як основний метод регулювання відносин праці, стали відчувати дедалі сильніший тиск з боку державних та партійних керівних органів, які нав'язували їм завдання мобілізації працівників на виконання планових завдань. З 1929 р. було запроваджено практику розсилання партійно-урядовими та профспілковими органами спеціальних листів, що регламентували зміст колдоговорів та процедуру їх укладання. 6 січня 1932 р. у газеті «Труд» було опубліковано рекомендований зміст колективного договору, де основна увага приділялась питанням забезпечення виробничого процесу, організації соціалістичного змагання та зміцнення трудової дисципліни. Починаючи з 1934 р., коли XVII з'їзд ВКП(б) проголосив побудову в СРСР основ соціалізму і фактично затвердив остаточну перемогу централізованої адміністративно-планової системи господарювання, колективні договори не укладалися взагалі.

Зазначені інституційні зміни у трудових відносинах, що загалом означали практичну ліквідацію ринку праці, були необхідні державі для безперешкодної мобілізації ресурсу праці та підвищення інтенсивності його використання в умовах прискореної індустріалізації. Задля цієї мети в Україні, як і в інших республіках СРСР, відбувається безпрецедентне поширення методів позаекономічного стимулювання праці, таких як активне розгортання та ідеологічна пропаганда соціалістичного змагання у різних його формах, застосування принципу «примусу до праці» та приховане використання примусової праці, зокрема у закладах пенітенціарної системи.

Усвідомлюючи, що вплив ідеологічних методів стимулювання праці не має абсолютного характеру, радянська держава на початку 1930-х років повертається до практики, випробуваної в часи «воєнного комунізму». Крім регулярної безоплатної праці на «суботниках», що вже стала звичним явищем, відроджується трудова повинність: громадян стали примусово залучати до таких видів робіт як підвезення хліба до залізничних станцій; ремонт, утримання та відновлення доріг місцевого значення, мостів та ін. У 1932 р. на підприємствах було запроваджено такі заходи контролю працівників: складання графіків виходу на роботу, рег-

ламентация внутрішніх переміщень, введення табельних номерів; були призначені суворі покарання за прогули – звільнення, позбавлення продовольчих карток, виселення з житла. Того ж року була введена паспортна система, що також стала формою примусового регулювання робочої сили: люди, які не отримали паспортів, не приймалися на роботу. Було переглянуто систему заробітної плати: впроваджувались тарифи та норми оплати праці, зарібок залежав від виробничого стажу та відсотка виконання плану. З 1939 р. були відновлені трудові книжки, що надавали державі можливість контролювати зміни місця роботи людини, фіксувати її трудовий стаж, кваліфікацію, причини звільнення, покарання й нагороди [4, с. 327–329].

Низкою правових актів 1940 р. було подовжено до 8 годин тривалість робочого дня; заборонено самовільний вихід з роботи та перехід з одного підприємства чи установи до іншого; органи влади отримали право примусового переведення робітників і службовців на власний розсуд, незалежно від територіального розташування підприємств чи установ, а також проведення мобілізації молоді з метою навчання робітничим спеціальностям [24, с. 8–13, 126–127, 432–437, 757–760, 775–778]. Зрештою працівники виявилися остаточно прикріпленими до місця роботи і цілковито залежними від держави; вони були зобов'язані працювати там, де потрібно державі і за таку платню, у яку оцінить їхню працю держава.

Поряд із тим, у роки перших п'ятирічок починає активно використовуватись примусова праця окремих громадян і цілих верств населення, які потрапили до категорії «соціально-небезпечних». Значна їх кількість у різний час опинилась у виправно-трудовах таборах, створених на основі постанови Політбюро ЦК ВКП (б) від 27 червня 1929 р. «Об использовании труда уголовно-заключенных» та однойменної постанови РНК СРСР від 11 липня 1929 р., що стали вихідним пунктом формування гулагівської системи підневільної праці. До цієї системи входили також Бюро виправних робіт, що направляли на примусову працю осіб, засуджених без позбавлення волі. Спочатку праця ув'язнених використовувалась переважно на лісозаготівлі, земляних роботах, будівництві, але згодом їх стали розглядати як стратегічне джерело робочої сили, придатне для участі в реалізації найважливіших державних проектів. За даними соціологіч-

них досліджень, на початку 1941 р. сфера примусової праці в СРСР охоплювала понад 3 млн осіб [5, с. 544].

Рух «ударників», спрямований на підвищення продуктивності праці, на практиці призводив до підвищення змінних норм видобутку вугілля на шахтах та норм виробітку продукції в металургії, прискорення руху конвеєрів на підприємствах машинобудування, понаднормового збільшення вантажопідйомності та технічної швидкості поїздів на залізничному транспорті тощо [8, с. 360–361]. Але якщо у 1930-і роки ці результати значною мірою були зумовлені впровадженням нової техніки, технологій виробництва та застосуванням методів наукової організації праці, то у воєнну добу жорстка нестача робітників на підприємствах компенсувалася переважно шляхом надмірної експлуатації ресурсу праці. У 1941–1945 рр. набули масового характеру швидкісні методи роботи, так звані рухи «двохсотенників» і навіть «тисячників», що спонукали працівників до перевиконання змінних завдань у кілька разів, рухи за багатостаттєве обслуговування та суміщення професій, рух «фронтових бригад», що працювали у виснажливому режимі щоденної понаднормової праці, перевиконуючи виробничі плани удвічі, а подекуди у 4–5 і більше разів та ін. [9, с. 150–157].

У період післявоєнної відбудови країни мобілізаційна економіка і відповідна модель державного підприємництва продовжували функціонувати в основному на тих самих засадах, проте величезні демографічні втрати внаслідок військових дій, моральної та фізичної виснаженості населення надмірною працею змусили державу внести певні корективи до соціальної політики. Так, у перші повоєнні роки ресурс безкоштовної примусової праці поповнювався здебільшого за рахунок військовополонених та осіб, «обмежених у правах» через перебування за межами СРСР під час війни; поступово були скасовані трудова мобілізація, трудова повинність, щоденні понаднормові роботи; зменшилась відповідальність за порушення трудової дисципліни; вже з 1945 р. було відновлено право працівників на відпустки [29].

З метою підвищення трудового ентузіазму та виробничої ініціативи керівництво держави повертається до колективно-договірної практики. З 1947 р. колективні договори знову почали укладатися на підприємствах промисловості, транспорту й будівництва. Однак вони не були реальними регуляторно-правовими документами, а лише відтворювали нормативні акти органів дер-

жавної влади, спрямовуючи трудящих на виконання й перевиконання виробничих планів [1, с. 20].

Головним напрямом соціальної політики держави як колективного підприємця у відбудовний період було зростання насамперед матеріального та культурного рівня життя працівників. З метою підвищення реальної заробітної плати, яка у 1947 р. була приблизно удвічі нижчою, ніж довоєнна, уряд провів грошову реформу, скасував карткову систему і систематично знижував ціни на товари широкого вжитку на 15–20% у рік, завдяки чому реальна заробітна плата робітників і службовців УРСР у 1950 р. перевищила довоєнний рівень на 24% [9, с. 277–278]. Однак рівень задоволення основних потреб населення все ще був дуже низьким: не була вирішена зернова проблема, не вистачало продуктів тваринництва, овочів, фруктів, багатьох промислових товарів, гострим залишалось житлове питання.

Відтак зростання матеріального й культурного добробуту громадян стало головним пріоритетом державної соціально-економічної політики наступних десятиліть. Протягом 1961–1985 рр. середньомісячна заробітна плата робітників і службовців у народному господарстві УРСР зросла у 2,2 рази [10, с. 317]. При цьому за рахунок державних дотацій підтримувалась стабільність державних роздрібних цін на основні товари масового попиту. Так, лише на м'ясо-молочну продукцію у 1983 р. дотації становили понад 40 млрд крб; на дотації ЖКГ щороку витрачались майже 6,5 млрд крб [10, с. 319].

У цей період відбулося суттєве поліпшення житлових умов населення: протягом 1961–1985 рр. в УРСР було збудовано 471,8 млн кв.м житла. Як і в попередні роки, житлова площа з державного житлового фонду надавалась громадянам безкоштовно. Підвищувалась якість житла – планування та комфортабельність квартир, їхня забезпеченість комунальними послугами. З 1970 по 1985 рр. питома вага міського житла, обладнаного водопроводом, зросла з 79,7 до 92,4%, каналізацією – з 76,4 до 90,4%, центральним опаленням – з 69,2 до 87,0%, газом – з 66,7 до 85,9% [16, с. 259, 268].

Розвиток медицини відбувався як у напрямі збільшення лікарняного фонду, що засвідчує зростання кількості лікарняних ліжок у 1961–1985 рр. з 79,8 до 131,5 на 10 тис. населення УРСР, так і в напрямі поглиблення її профілактичної спрямованості: практично всі працівники промислових підприємств були

охоплені профілактичними оглядами, масово оздоровлювались у санаторно-курортних закладах; мільйони дітей та підлітків щороку відпочивали у літніх таборах та на туристичних базах, виїжджали на дачі з дитячими садками тощо. Послідовно зростала кількість кваліфікованих медичних кадрів: за той самий період кількість лікарів в УРСР збільшилася з 85,6 тис. до 210,6 тис., тобто у 2,5 рази, а в розрахунку на 10 тис. населення – відповідно з 19,9 до 41,4 фахівців [16, с. 358].

Випереджальними темпами зростали витрати держави на освіту: в цілому по країні за 1961–1985 рр. вони підвищились у 4,5 рази [19, с. 561]. Розширювалось шкільне будівництво, зростала мережа дошкільних та позашкільних закладів освіти, зокрема будинків та палаців піонерів і школярів. В основному був завершений перехід до загальної обов'язкової середньої освіти; поліпшилось забезпечення навчального процесу технічними засобами – кіноапаратами, телевізорами, магнітофонами, 53% шкіл України мали лінгафонні кабінети [14, с. 91–92]. Трудове навчання було наближено до виробництва: учні старших класів проходили поглиблену підготовку до майбутніх професій не лише у шкільних майстернях, але й на підприємствах, в організаціях, у міжшкільних учбово-виробничих комбінатах, яких на початок 1985 р. у республіці вже було відкрито майже 500 [10, с. 332].

Найважливішим джерелом поповнення всіх галузей економіки кваліфікованими кадрами стала система профтехучилищ, яка кожні 5 років збільшувалась на 110–115 закладів [14, с. 108]; виробничу практику учні проходили на базових підприємствах, де для цього створювалися спеціальні дільниці й робочі місця. Система вищої освіти УРСР за 1961–1985 рр. поповнилась на 11 закладів, а кількість студентів подвоїлась [16, с. 335]. Як наслідок, питома вага спеціалістів із вищою та середньою освітою в загальній чисельності робітників і службовців УРСР зростає за цей період з 15,6% до 30,4% [10, с. 338].

Значний внесок у розвиток соціальної сфери зробили безпосередньо підприємства, на базі яких було створено величезну кількість закладів освіти, медицини, культури, спорту, здійснювалась широка шефська допомога, заходи з профорієнтації. Майже третина коштів суспільних фондів споживання складалась із засобів фонду соціально-культурних заходів та житлового будівництва підприємств. Після тривалого періоду виділення коштів на соціальний розвиток за «залишковим принципом» та методом

«від досягнутого», у 1980-і роки почав поширюватися нормативний метод, за яким відрахування до названого фонду становили 30–50% від фонду матеріального заохочення підприємств. Завдяки цьому у промисловості був створений значний потенціал соціальної інфраструктури, відбулося суттєве поліпшення соціально-побутових умов на виробництві, а також рекреаційної, житлової сфери та сфери соціально-побутового обслуговування працівників підприємств.

Поряд із тим у соціальній сфері України протягом останніх десятиліть радянського періоду відбувається наростання низки негативних явищ, об'єктивно обумовлених історичною логікою поступової деградації мобілізаційної економіки.

По-перше, дедалі більш відчутною ставала загальна нестача трудових ресурсів, насамперед у галузях промисловості. Це пояснювалось, з одного боку, їхньою виснаженістю через багатомільйонні демографічні й соціальні втрати воєнних і післявоєнних років та вичерпанням резервів поповнення кадрів зростаючої промисловості за рахунок селян і домогосподарств; спроби держави компенсувати кадровий дефіцит шляхом залучення до виробництва працездатних пенсіонерів часто призводили до зниження результативності праці, водночас сприяючи зростанню додаткових доходів населення. З іншого боку, негативний вплив на динаміку трудових ресурсів спричиняло збільшення питомої ваги робочих місць із застарілим обладнанням. Так, у 1983 р. частка обладнання віком понад 20 років становила у промисловості 15%, а в машинобудуванні – 25% [28, с. 206]. Це призводило до надмірного витрачання коштів на ремонтні роботи й відволікання на це значної кількості працівників, а також до зниження продуктивності праці та підвищення плинності кадрів унаслідок незадоволення робітників станом їхніх робочих місць і характером праці.

По-друге, був порушений зв'язок між оплатою праці, доходами населення та результатами виробництва. Зокрема, посилюлися диспропорції між оплатою праці робітників, насамперед відрядників, і заробітками наукових та інженерно-технічних працівників, а також працівників освіти, медицини, культури, соціального захисту. Співвідношення заробітної плати працівників соціальної сфери і матеріального виробництва у середині 1980-х років становило близько 76% і погіршувалось далі [28, с. 38]. Крім того, відбулися зрушення у структурі доходів населення: частка заробітної плати у них поступово зменшувалась, натомість

зростала частка виплат з суспільних фондів споживання. Так, при збільшенні протягом 1961–1985 рр. середньомісячної заробітної плати в економіці УРСР на 122% суспільні фонди споживання зросли на 435% [16, с. 256]. Наслідком цього стали невинновдана диференціація доходів різних верств населення (з виразною тенденцією перерозподілу соціальних виплат і пільг на користь високодоходних груп) та зниження стимулюючої ролі заробітної плати. Оскільки рівень доходів дедалі більше залежав не від трудових досягнень, а від приналежності до певної соціальної страти, мотивація до високопродуктивної праці та виробничої кар'єри неухильно заміщувалася прагненням підвищити свій соціальний статус.

По-третє, значні проблеми виникли і продовжували накопичуватись у сфері народного споживання й добробуту. Так, поступово загострювалось житлове питання: кількість збудованих квартир у розрахунку на 1000 мешканців зменшилася з 12,0 у 1960 р. до 7,1 у 1985 р. [28, с. 142]. Знижувалась якість як продовольчих, так і непродовольчих товарів, у тому числі широкого вжитку, про що свідчить, зокрема, кількість претензій робітників і службовців, пред'явлених у 1986 р. до якості придбаного верхнього трикотажу (20–25%), іншого одягу (16–18%), взуття (31–33%) [21, с. 72]; дуже високою була частка бракованої побутової техніки, наприклад, у 1987 р. довелося ремонтувати кожен третій кольоровий телевізор [20, с. 157]. Поряд із прихованим та явним зростанням цін, особливо на імпортні товари, погіршувався асортимент товарів вітчизняного виробництва; набуло поширення явище товарного дефіциту, що наприкінці 1980-х років поступово переросло у хронічний товарний голод. Прямим наслідком цих процесів стало накопичення незадоволеного попиту населення на товари й послуги, що знайшло вияв у зростанні відкладеного попиту у вигляді грошових заощаджень: з 1970 по 1987 рр. сума внесків громадян у закладах Ощадбанку СРСР зроста від 46,6 млрд крб до 296,7 млрд крб, а середній розмір внеску збільшився з 581 крб до 1514 крб [20, с. 406].

Нездатність держави до якісного і своєчасного задоволення споживчих потреб населення зумовила поступове поширення в економіці 1960–1980-х років різного роду механізмів соціальної адаптації населення до умов поглиблення системної кризи планової соціалістичної економіки. Найбільш важливим серед них стало поступове відродження малого бізнесу у формі колектив-

но-кооперативної та індивідуально-трудоної діяльності громадян (ІТД). Зокрема, за рахунок останньої в середині 1980-х років у містах здійснювалося близько 50% ремонту взуття, 45% ремонту квартир, 40% ремонту автомобілів, 30% ремонту складної побутової техніки, а на селі частка ІТД у побутовому обслуговуванні доходила до 80% [28, с. 39]. Поряд із тим невпинно поширювалось кооперативне будівництво житла, надання приватних освітніх, медичних, побутових та інших послуг, оренда житлових приміщень, приватні перевезення тощо; дедалі більшої популярності (що згодом перетворилась на життєву необхідність) набувало ведення особистого підсобного господарства. Зрештою ці явища набули дійсно масового характеру, що стало вагомим підтвердженням необхідності формальної інституціоналізації, поряд із державною підприємницькою діяльністю, приватної ініціативи і приватного підприємництва.

Висновки. Таким чином, узагальнюючи роль держави як колективного підприємця у соціальному розвитку України 1920–1980-х років на підставі зрушень, що сталися внаслідок її діяльності в соціальній сфері, можемо зазначити, що реалізація соціальної функції державного підприємництва в цей період здійснювалась відповідно до змін у соціальній політиці держави на етапах становлення, активного функціонування та деструкції мобілізаційної економіки, що й визначило певні особливості цього процесу.

Безумовним досягненням першого з названих етапів слід вважати формування протягом 1920-х років основ комплексної патерналістської системи державного соціального захисту та освітньо-професійного розвитку, що поширювалась не лише на працівників державних підприємств, а й на всіх учасників суспільного виробництва. Завдяки цьому в економіці проявився ефект позитивної екстерналії, що склав міцне соціальне підґрунтя для вирішення термінових завдань прискореної індустріалізації та переходу до нового технологічного укладу, а згодом – забезпечення перемоги у Другій світовій війні та післявоєнної відбудови народного господарства.

Проте, під час вирішення цих стратегічних завдань, унаслідок посилення інституційної ролі держави та державної монополізації ринку праці, у соціальній політиці держави відбулося посилення екстрактивних тенденцій, спрямованих на використання якомога більшого ресурсу праці за мінімальну ціну. Тому пода-

льше вдосконалення кадрового потенціалу виробництва та управління у 1930–1950-х роках поєднувалося з надвисоким ступенем експлуатації робочої сили при дуже низькому рівні заробітної плати, недостатньому задоволенні навіть елементарних потреб та широкому використанні примусової праці.

Негативні наслідки такої утилітаристсько-мобілізаційної соціальної політики держави проявились у надмірному фізичному й моральному виснаженні трудових ресурсів, якого не здатні були повною мірою компенсувати заходи наступних років, спрямовані на загальне поліпшення умов праці й відпочинку трудящих. Це зумовило поширення в економіці 1960–1980-х років низки соціальних проблем, таких як хронічна нестача робочої сили та вичерпання резервів її поповнення, наростання диспропорцій в оплаті праці та рівні доходів представників різних професій та соціальних груп, прихована інфляція при погіршенні якості та асортименту споживчих товарів, зростання товарного дефіциту та відкладеного попиту населення.

Зрештою стало зрозуміло, що за відсутності ідеологічного тиску на суспільну свідомість та прямого адміністративного примусу до праці держава як колективний підприємець-монополіст не спроможна забезпечити дієву мотивацію працівників до високопродуктивної праці та її справедливую оплату, ефективно використання наявних трудових ресурсів та якісне і своєчасне задоволення зростаючих потреб соціуму. Об'єктивним свідченням цього стало поступове відродження в нашій країні дрібного підприємництва як форми соціальної адаптації населення до системної кризи планової соціалістичної економіки.

Позбувшись тягаря тоталітарної радянської держави, ми на власному досвіді переконалися, що демократична ринкова економіка запобігає проявам державного монополізму як на ринку праці, так і в галузі виробництва споживчих товарів і послуг, тим самим розширюючи вибір громадян під час працевлаштування та при задоволенні потреб. Водночас намагання держави повністю відмовитися від своїх соціальних зобов'язань перед суспільством на тлі поки що дуже слабких спроб відродження традицій соціальної відповідальності приватного бізнесу, як це відбувається сьогодні в Україні, призводять до стрімкої деградації соціальної сфери, що перешкоджає якісному відтворенню трудових ресурсів і неминуче обмежує перспективи економічного зростання країни. Отже, постає необхідність переглянути роль держави і держав-

них підприємств як суб'єктів державного підприємництва у соціальному розвитку з урахуванням як позитивного, так і негативного історичного досвіду, набутого ціною великих суспільних втрат і перемог.

1. Архипова Б.А. Коллективный договор и профком. М.: Профиздат, 1988. 176 с.
2. Бакуменко П.І. Українська РСР у період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.). К.: Вид. Київського ун-ту, 1960. 107 с.
3. Боднарчук Т.Л. Підприємництво як чинник соціальних трансформацій: історичний досвід XIX – початку XX ст. *Український соціум*. 2017. № 1 (60). С. 84–96.
4. Гончаров Г.А. «Огосударствленный труд» как элемент советской модели мобилизационной экономики: становление системы 1917–1940 гг. *Мобилизационная модель экономики: исторический опыт России XX века: сборник материалов всероссийской научной конференции* (Челябинск, 28–29 ноября 2009). Челябинск: Энциклопедия, 2009. С. 323–330.
5. Гончаров Г.А. «Принуждение к труду» и «принудительный труд» в социально-экономической политике первых десятилетий советской власти (1917–1940). *Мобилизационная модель экономики: исторический опыт России XX века: сборник материалов II Всероссийской научной конференции* (Челябинск, 23–24 ноября 2012). Челябинск: Энциклопедия, 2012. С. 540–545.
6. Еволюція ринкових інститутів в Україні: монографія: у 2 ч. В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін. К.: Ін-т екон. та прогнозів. НАН України, 2012. Ч.1. 332 с.; Ч.2. 460 с.
7. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: УССР. М.: Госстатиздат, 1963. 210 с.
8. Історія народного господарства Української РСР: у 3-х т., у 4-х кн. Т. 2. *Створення соціалістичної економіки (1917–1937 рр.)*. К.: Наукова думка, 1984. 440 с.
9. Історія народного господарства Української РСР: у 3-х т., у 4-х кн. Т. 3. Кн. 1. *Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.)*. К.: Наукова думка, 1985. 464 с.
10. Історія народного господарства Української РСР: у 3-х т., у 4-х кн. Т. 3. Кн. 2. *Соціалістична економіка в 60–80-ті роки*. К.: Наукова думка, 1987. 440 с.
11. Козак О. Доброчинність в Україні: до історії становлення і розвитку (X – перша половина XIX ст.). *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 110. С. 22–32.

12. Кудласевич О.М. Роль добродійної діяльності у розвитку системи освіти: вітчизняний досвід. *Історія народного господарства та економічної думки України*: Зб. наук. праць. 2013. Вип. 46. С. 143–156.
13. Культурне будівництво Української Радянської Соціалістичної Республіки: Стат. довідник. К.: Радянська школа, 1940. 203 с.
14. Куценко В.И. Региональные особенности развития социально-культурной сферы. К.: Наукова думка, 1984. 224 с.
15. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.) / НАН України; Інститут історії України. К., 1999. 282 с.
16. Народне господарство Української РСР у 1985 році: Стат. щорічник. К.: Техніка, 1986. 398 с.
17. Народне господарство УРСР, 1940 р.: Стат. довідник. К.: Держполітвидав УРСР, 1940. 158 с.
18. Народне господарство УСРР: Стат. довідник. К.: Народне господарство та облік, 1935. 664 с.
19. Народное хозяйство СССР в 1985 г.: Стат. ежегодник / ЦСУ СССР. М.: Финансы и статистика, 1986. 655 с.
20. Народное хозяйство СССР в 1987 г.: Статистический ежегодник. Госкомстат СССР. М.: Финансы и статистика, 1988. 736 с.
21. Народное хозяйство СССР за 70 лет: Юбилейный стат. ежегодник. Госкомстат СССР. М.: Финансы и статистика, 1987. 766 с.
22. Небрат В.В. Соціальні інститути ринку в системі суспільних трансформацій господарства України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Український соціум*. 2017. № 2 (61). С. 84–98.
23. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 3. Промисловість України в період будівництва соціалізму і комунізму. К.: Наукова думка, 1966. 488 с.
24. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: 1917–1967 гг.: Сб. документов за 50 лет. В 5-ти т. М.: Политиздат, 1967. Т. 2. 798 с.
25. Розвиток народного господарства Української РСР 1917–1967: в 2-х т. Т.1. Будівництво і перемоги соціалізму (1917–1937 рр.). АН УРСР, Ін-т економіки. К.: Наукова думка, 1967. 459 с.
26. Слабошпицький М. Українські меценати: нариси з історії української культури [2-ге вид., допов.]. К.: Вид. М.П. Коць; Ярославів Вал, 2006. 416 с.
27. Слуцький О.Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926–1929 рр.). К.: Вид-во АН УРСР, 1957. 210 с.

28. Социальные ресурсы и социальная политика / С.С. Шаталин, Ю.А. Левада, Е.В. Устюжанина и др. М.: Наука, 1990. 272 с.
29. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 30.06.1945 «Об отпусках рабочим и служащим». *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1945. № 37.
30. Україна: Стат. щорічник. Х.: ЦСУ УСРР, 1926. 407 с.

References

1. Arkhipova, V.A. (1988). Collective agreement and trade union committee. M.: Profizdat [in Russian].
2. Bakumenko, P.I. (1960). Ukrainian SSR during the rebuilding of the national economy (1921–1925). K.: Vyd. Kyivs'koho un-tu [in Ukrainian].
3. Bodnarchuk, T.L. (2017). Entrepreneurship as a factor in social transformations: historical experience of the XIX – early XX centuries. *Ukrains'kyj sotsium – Ukrainian society*, 1 (60), p. 84–96 [in Ukrainian].
4. Goncharov, G.A. (2009). "State-Owned Labor" as an element of the Soviet model of the mobilization economy: the formation of the system in 1917–1940. In *Mobilization model of the economy: the historical experience of Russia of the XX century: Proceedings of the Conference*, Chelyabinsk, November 28–29. 2009 (p. 323–330). Chelyabinsk: Entsiklopediya [in Russian].
5. Goncharov, G.A. (2012). "Coercion to work" and "forced labor" in the socio-economic policies of the first decades of Soviet power (1917–1940). In *Mobilization model of the economy: the historical experience of Russia of the XX century: Proceedings of the Conference*, Chelyabinsk, November 23–24. 2012 (p. 540–545). Chelyabinsk: Entsiklopediya [in Russian].
6. Nebrat, V.V., Suprun, N.A. and others (2012). Evolution of Market Institutes in Ukraine. K.: In-t ekon. ta prohnouzuv. NAN Ukrainy [in Ukrainian].
7. Results of the All-Union Population Census of 1959: Ukrainian SSR. (1963). M.: Gosstatizdat [in Russian].
8. History of the national economy of the Ukrainian SSR: in 3 volumes, in 4 books. (1984). Vol. 2. Creation of a socialist economy (1917–1937). K.: Naukova dumka [in Ukrainian].
9. History of the national economy of the Ukrainian SSR: in 3 volumes, in 4 books. (1985). Vol. 3. Book 1. Construction of the economy of developed socialism (1938–1960). K.: Naukova dumka [in Ukrainian].

10. History of the national economy of the Ukrainian SSR: in 3 volumes, in 4 books. (1987). Vol. 3. Book 2. The socialist economy in the 60's – 80's. K.: Naukova dumka [in Ukrainian].
11. Kozak, O. (2016). Charity in Ukraine: to the history of formation and development (X – the first half of the XIX cent.). *Hileia – Gilea*, 110, p. 22–32 [in Ukrainian].
12. Kudlasevych, O.M. (2013). The role of charitable activity in the development of the education system: domestic experience. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of the national economy and economic thought of Ukraine*, 46, p. 143–156 [in Ukrainian].
13. Cultural construction of the Ukrainian Soviet Socialist Republic: *Stat. directory*. (1940). K.: Radians'ka shkola [in Ukrainian].
14. Kutsenko, V.I. (1984). Regional features of development of socio-cultural sphere. K.: Naukova dumka [in Russian].
15. Lazans'ka, T.I. (1999). The history of entrepreneurship in Ukraine (on the materials of the trade and industrial statistics of the XIX cent.). K.: National Academy of Sciences of Ukraine; Institute of History of Ukraine [in Ukrainian].
16. National Economy of the Ukrainian SSR in 1985: *Stat. yearbook*. (1986). K.: Tekhnika [in Ukrainian].
17. National Economy of the Ukrainian SSR, 1940: *Stat. directory*. (1940). K.: Derzhpolityvydav URSS [in Ukrainian].
18. National Economy of the Ukrainian SSR: *Stat. directory*. (1935). K.: Narodne hospodarstvo ta oblik [in Ukrainian].
19. The national economy of the USSR in 1985: *Stat. yearbook*. (1986). M.: Finansy i statistika [in Russian].
20. The national economy of the USSR in 1987: *Statistical yearbook*. (1988). M.: Finansy i statistika [in Russian].
21. The national economy of the USSR for 70 years: *Jubilee stat. yearbook*. (1987). M.: Finansy i statistika [in Russian].
22. Nebrat, V.V. (2017). Social institutes of the market in the system of social transformations of the economy of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries. *Ukrains'kyj sotsium – Ukrainian society*, 2 (61), 84–98 [in Ukrainian].
23. Nesterenko, O.O. (1966). Development of industry in Ukraine. Part 3. Ukrainian industry during the construction of socialism and communism. K.: Naukova dumka [in Ukrainian].
24. Decisions of the Party and Government on Economic Issues: 1917–1967: *Collection of documents for 50 years*. (1967). In 5 volumes. Vol. 2. M.: Politizdat [in Russian].

25. Development of the national economy of the Ukrainian SSR in 1917–1967. (1967). In 2 volumes. Vol. 1. The construction and victories of socialism (1917–1937). K.: Naukova dumka [in Ukrainian].
26. Slaboshpyts'kyj, M. (2006). Ukrainian patrons: essays on the history of Ukrainian culture. K.: Vyd. M.P. Kots'; Yaroslaviv Val [in Ukrainian].
27. Sluts'kyj, O.B. (1957). Soviet and cultural construction in Ukraine in the early years of the struggle for socialist industrialization of the country (1926–1929). K.: Vyd. AN URSS [in Ukrainian].
28. Shatalin, S.S., Levada, E.V. and others. (1990). Social resources and social policy. M.: Nauka [in Russian].
29. Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of 30.06.1945 "On holidays to workers and employees". (1945). *Vedomosti Verkhovnogo Soveta SSSR – Statements of the Supreme Soviet of the USSR*, 37 [in Russian].
30. Ukraine: *Stat. yearbook*. (1926). Kh.: TsSU USRR [in Ukrainian].

Одержано 10.07.2017 р.